

शाल्मलि वृक्ष^१

लेटिन नाम:

Ceiba pentandra (L.) Gaertner

[syn. *Bombax pentandrum* L.]

वर्ग:

Bombacacea (silk-cotton family)

बीजां नामोः

Giant kapok; silk-cotton tree; God tree

सात वृक्षो, विवाता उजासनी विरुद्ध

જ્યારે અમારા પૂર્વજો અહીં આવ્યા
 (માલિકોના દુર્વ્યવહારથી ત્રસ્ત
 એમના મુલકથી નાસી છૂટીને)
 ત્યારે એ ચઢી ગયા આ મહાન વૃક્ષ પર,
 ડોડો ફાટ્યો ને ફૂંક મારી વેર્યા એમણે હલકાં બીજ હવામાં
 એમની હિજરતના માર્ગની ઝેંઘાણી મેળવવા.

કેટલાંક બીજ ઊડ્યાં કીટકભક્ષી પક્ષીઓને મારગે
 ને કેટલાંકે પકડ્યા એ નાનકડાં પક્ષીઓના મારગ,
 જે ઊડતાં ટોળીમાં ને ચણતાં અનાજના કણ
 ને કેટલાંકે લીધો સડેલું માંસ ભક્ષણ કરનારાં ને
 એટલી ઊંચાઈએથી કેવળ મૃત્યુને જોનારાં
 ગીધડાં અને શકરા બાજનો મારગ
 ને બાકીનાંઓએ લીધો સહુથી ઉન્નત,
 ગરૂડ અને મહાગૃધ્રનો^૩ મારગ,
 જેને આંબી શકે તો આંબી શકે
 કેવળ પતંગિયાં અને મહાન બુદ્ધિમંતોના વિચારો.

આ વૃક્ષ છે અંતર્વિરોધોનું.
 લાન્ડા! જેને કહે છે ‘વહોન્ચે’,
 મતલબ “દૈત્યો સામે બાથ ભીડતું
 દઢ ઊભેલું ગુણનિધાન વૃક્ષ” તે આ.
 આ એ જ વિરાટ વૃક્ષ,
 જેને ગોમારાએ^૨ જોયેલું ને
 જેને પંદર પંદર જણ હાથમાં હાથ ઝાલીને
 ફરતે કુંડાળું કરે તોય બાથમાં ન આવે.
 આ જ એ દ્રેવેડસનું વૃક્ષ,
 જેને ઓવિએડોએ ટોલેડોના^૪

સેન રોમન દેવળના શૃંગથીય ઊંચું કહેલું
ને એ પણ આ જ વૃક્ષ
જેને આ ભોમકામાં ગામેગામ
પાદરે દીઠાનો દાવો કરેલો
નુનેઝ દ લા વેગાએ⁴.

એની હેઠળ ચોતરા, લોકોને હળવામળવા
ને લોક અંગારા મૂકે છે આ વૃક્ષો કને,
એક પ્રકારનો અગરુધૂપ
કેમ કે એમની માન્યતા છે કે
એમના વડવાઓ પ્રગટેલા શાલ્મલિનાં મૂળિયાંમાંથી.

મને યાદ છે, એનો પ્રાચીન પડછાયો
ભમ્યા કરતો હતો એ ખંડિયેર નગરમાં⁵.

કેન્ડેલેરિયા શેરીમાં, જ્યાં મારું ઘર હતું ત્યાં
(મતલબ કે જૂનું ઘર, જ્યાં મારો જન્મ થયેલો),
હવે કશું જ બચ્યું નથી, પથ્થરોનો ઢગલો સુધ્ધાં.
ને ચંદ્ર,

સફેદ મસમોટો કાગડો⁴

‘હવે ક્યારેય નહીં!’ એવું બોલ્યા કરતો.

મેં સંભાર્યો છે એના પડછાયાને,

અહીં, જ્યાં પૂરતો પ્રેમ પણ બચ્યો નથી

આ પથ્થરોનો ઉઠાવવા માટે.

ઓ મારા લોક, ભાગી છૂટો એમનાથી!

નવી છાપરીથી ઢંકાયેલા હજો તમારા દેશવટા

ને મોભની વિસ્તરતી રહેજો શાખાઓપ્રશાખાઓ.

ચુમાયેલના દૈવી ગ્રંથમાં⁶ ભાખેલું છે તે આ:

‘ચાક્સ-ઈમિક્સે, લીલું શાલ્મલિવૃક્ષ ઊગી નીકળશે

આ ભોમકાની મધ્યમાં

સર્વનાશની નિશાની રૂપે^{૬(અ)} અને
યાદ દેવડાવ્યા કરશે સર્વનાશની'

આ વૃક્ષ વિશ્વના કેન્દ્રમાં જન્મ્યું હતું.^{૬(બ)}
તમારા હૃદયને જેની ઉત્કટ ઝંખના હશે,
તમે એ જ જોશો,
એની ઊંચામાં ઊંચી ડાળીએથી.

આ એ વૃક્ષ છે
જેણે તમારા શૈશવને હેતપૂર્વક ઝૂલાવ્યું છે
પોતાની ગોદમાં.
એના ડોડાનાં હળવા રેશમી રૂથી
તમારા લોકોએ ભર્યાં છે ઓશિકાં,
જેની પર એ સૌ વિશ્રામ કરે છે ને ઘડે છે એમનાં સ્વપ્નો.

આ વૃક્ષ પર ચઢવાથી સર્પ બની જાય છે પંખી^૭
ને શબ્દ, ગીત.

આ શાલ્મલિ મૈયા છે
જેના પુષ્ટ થડમાં તમારા લોકોએ પૂજ્યાં
જન્મ અને ફળદ્રુપતા.
કોતરવામાં સહેલા, એના સફેદ કાષ્ઠના
એક અખંડ ટૂકડામાંથી
એમણે ઘડી લીધું એક નાવડું
એ જ એમનું પારણું, યાત્રાના આરંભે
ને એ જ એમની શબપેટી, જ્યારે એ નાંગરે બંદર પર.

આ વૃક્ષ પાસેથી
માણસજાતને શીખવા મળ્યાં છે
સ્થાપત્ય, કરુણા અને વિન્યાસ ને
વળી અનુગ્રહભરી બક્ષિસના પાઠ.

પાઠટીપ

- 1 લાન્ડા: ડિઓગો દ લાન્ડા (૧૫૨૪-૭૯) મેરિડા, (યુકાતન)ના બિશપ. લુપ્ત થઈ ચૂકેલી મય સંસ્કૃતિ અને જીવનને વર્ણવતા અદ્ભુત ગ્રંથ, 'રિલેસિયો દ લાસ કોસાસ દ યુકાતન' ના રચયિતા.
- 2 ગોમારા: ફ્રાન્સિસ્કો લોપેઝ દ ગોમારા, સ્પેનનો ૧૬મી સદીનો ઇતિહાસવેત્તા, હિસ્તોરિયા જનરલ દ લાસ ઈન્ડિયાસ(૧૫૫૨-૫૩) ગ્રંથનો લેખક.
- 3 ઓવિએડો: ગોન્ઝાલો ફર્નાન્ડિસ દ ઓવિએડો યે વાલ્દેસ (૧૪૭૮-૧૫૫૭), સ્પેનનો ઇતિહાસવેત્તા, જેણે અમેરિકાના નૈસર્ગિક ઇતિહાસ પરના આરંભિક ગ્રંથોમાંનો એક ગ્રંથ, 'લા હિસ્તોરિયા દ લાસ કોસાસ સુસેડિડાસ એન મી ટિએમ્પો એન અમેરિકા' લખ્યો હતો. એ ગ્રંથમાં એણે પોતે કરેલાં ઘણાં બધાં રેખાંકનો હતાં. પાછળથી સુધારાવધારા સાથે નવા નામે એ ગ્રંથ પુનઃપ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો.
- 4 નુનેઝ દ લા વેગા: ફ્રાન્સિસ્કો નુનેઝ દ લા વેગા ૧૬૮૨માં મેક્સિકોના સ્યુદાદ રિયલ દ ચિયાપાસ (હવે સેન ક્રિસ્ટોબલ દ લાસ કાસાસ) ના નિયુક્ત બિશપ હતા ને ૧૬૯૮માં અવસાન પામ્યા હતા.
- 5 ખંડિયેર નગર: ૧૯૭૨માં ભૂકંપને કારણે માનાગુઆ નગર નષ્ટ થયું હતું.*
- 6 ચુમાયેલનો દૈવી ગ્રંથ: ચુમાયેલ એ નગરનું નામ છે જ્યાં ચિલમ બલમ નામના ગ્રંથની રચના થઈ હતી. 'ચિલમ બલમ'નો અર્થ થાય છે સુભાષિતકારો/સત્યવક્તાઓ (soothsayers)નાં રહસ્યો. સત્તરમી-અઠારમી સદીના સ્પેનિશ અક્ષરોમાં લખાયેલી આ ગ્રંથાવલીમાં મય સંસ્કૃતિનાં રીતરિવાજો, પુરાકથાઓ, ભડલીવચનો, વૈદકવિદ્યા, તિથિપંચાગ અને ઐતિહાસિક વૃત્તાંતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે.

ગુજરાતી અનુવાદકની પૂર્તિરૂપ નોંધ:

- ૧ મધ્ય અમેરિકાનું વિશાળમાં વિશાળ વૃક્ષ શાલ્મલિ વૃક્ષ છે. આપણે ત્યાં બેન્ગલુરુના લાલ બાગમાં આવેલું શાલ્મલિ વૃક્ષ અતિ વિખ્યાત છે.
- ૨ આ વૃક્ષને ગુજરાતીમાં શીમળો અને સંસ્કૃતમાં શાલ્મલિ, પિચ્છિલા, પૂરણી, મોચા, સ્થિરાયુસ્ અને તુલિની કહેવામાં આવે છે. રામાયણમાં પંપા સરોવરનાં કિનારા પર ઊગેલાં વૃક્ષોની યાદીમાં ‘ચૂર્ણકા શાલ્મલિવિશેષા’ એવો ઉલ્લેખ મળે છે. એના આધારે સ્વ. બાપાલાલ વૈદ્ય ચૂર્ણકને શાલ્મલિનો એક પ્રકાર હોવાનું માને છે. શાલ્મલિના ગુંદરને પિચ્છા અને મોચરસ કહે છે.
- ૩ મહાગૃધ્ર: Condor, અમેરિકાનું વિશાળકાય ગીધ.
- ૪ ટોલેડો: મધ્ય સ્પેનનું એક નગર, એનાં પ્રાચીન દેવળ અને મસ્જિદો જેવાં સાંસ્કૃતિક સ્થાપત્યોને લીધે એ ૧૯૮૬માં વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ ઘોષિત થયેલું છે.
- ૫ સફેદ મસમોટો કાગડો “હવે ક્યારેય નહીં!” એવું બોલ્યા કરતો: એડગર એલન પોના અતિ જાણીતા કાવ્ય ‘ધ રેવન’ની પુનરુક્તિ પામ્યા કરતી પંક્તિ: nevermoreનો અહીં સંદર્ભ છે. ચંદ્રકાંત ટોપીવાળાએ આ કાવ્યનો અનુવાદ અને એની પ્રક્રિયા પર એક લાંબો લેખ કરેલો છે.
- ૬ (અ) લીલું શાલ્મલિવૃક્ષ ઊગી નીકળશે આ ભોમકાની મધ્યમાં સર્વનાશની નિશાની રૂપે.

(બ) આ વૃક્ષ વિશ્વના કેન્દ્રમાં જન્મ્યું હતું.

મય સંસ્કૃતિમાં શાલ્મલિ વૃક્ષ પૃથ્વીના કેન્દ્રનું સૂચક ગણાય છે. આજે પણ મય વિધિવિધાનોમાં અને આધ્યાત્મિક ક્રિયાકાંડોમાં એ કેન્દ્ર સ્થાને છે. ઈશ્વરો અને પૌરાણિક દેવતાઓને વસવા માટેનાં તેર સ્વર્ગો, મનુષ્યો, જીવો અને ફૂલપાંદનાં વસવાટ માટેનું આ પૃથ્વીમંડલ અને રાત્રિ અને મરણના દેવતાઓનાં નિવાસ માટેનાં નવ પાતાળલોક: શાલ્મલિવૃક્ષ આ બધાંને પરસ્પર સાંકળનારી શક્તિનું અથવા પવિત્ર જીવન શક્તિ કે ફૂવારા સમાન ઊછળતી ઊર્જાનું

પ્રતીક છે. ચિઆપાસમાં કોઈ કબરના ઢાંકણ ઉપર મૃત સમ્રાટ-પાકલ, ધ ગ્રેટ-ની છાતીમાંથી ઊગી નીકળતા જીવનવૃક્ષ તરીકે આ શાલ્મલિવૃક્ષ કોરાયેલું જોવા મળ્યું છે.

૭ આ વૃક્ષ પર ચઢવાથી સર્પ બની જાય છે પંખી ને શબ્દ, ગીત: નિકારાગુઆમાં એવી પૌરાણિક માન્યતા છે કે શાલ્મલિની ઊંચામાં ઊંચી શાખા પર Quetzal અર્થાત્ અર્ધ પંખી - અર્ધ ઈશ્વર બિરાજે છે. અહીં પ્રાચીન હરિતપિચ્છ સર્પદેવતા Quetzalcoatl નો સંદર્ભ છે. એની વિશેષ નોંધ ‘હોકોટે વૃક્ષ’માં આપેલી છે.

■ મહાભારતમાં સૃષ્ટિની રચના કર્યા બાદ પિતામહએ શાલ્મલિ વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ કર્યો હોવાનું વર્ણન છે. યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ મુજબ એ નર્કલોકનું એક વૃક્ષ છે, યમદ્રુમ, કારણ કે એ સુંદર ફૂલોનો દેખાવ કરે છે, પણ એનાં ફળ અખાદ છે.

■ રામાયણમાં વાલ્મિકીએ એક પરમ સ્મરણીય ઉપમા રચવા માટે શીમળાના ફૂલોનો આશ્રય લીધો છે: સુગ્રીવ અને વાલી જ્યારે દ્વન્દ્વયુદ્ધ ખેલે છે ત્યારે બન્ને લોહીલુહાણ થઈ ગયેલા છે, ત્યારે વાલ્મિકી આપણને શાલ્મલિ અને કિંશુક વૃક્ષો જાણે ભેગાં ચોંટી કેમ ન ગયાં હોય એવી માતબર ઉપમા દ્વારા એ દશ્ય આંખો સમક્ષ મૂર્તિમંત કરે છે -

પરસ્પર શોણિતરક્તદેહો ।

પરસ્પરં શાલ્મલિકિંશુકાવિવ ॥

(ડા ૪૦-૧૪)

શેમળાનાં લાલચોળ ફૂલો અને કેસૂડાંનાં લાલચોળ ફૂલો - બન્ને ફૂલો પુષ્પિત થઈ એકબીજામાં ગ્રથિત થઈ ગયાં હોય અને જેવાં શોભે તેવા સુગ્રીવ અને વાલી લોહીલુહાણ થયેલા શોભવા લાગ્યા. (સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિ: બા. ગ. વૈદ્ય, આવૃત્તિ ૨૦૦૮, પાન ૧૫૪)

■ પૂર્તિરૂપ વાચન માટે જુઓ (૧) પાન નંબર ૩૫૮, ૨૨૦ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિ, બા. ગ. વૈદ્ય, આવૃત્તિ ૨૦૦૮ (૨) પાન નંબર ૨૫૩, વસુંધરાની વનસ્પતિઓ, ભાગ-૪, અશોક શેઠ, આવૃત્તિ-નવેમ્બર ૨૦૦૨.

ढोकढते वृक्ष^१

ढेतन नलड:

Spondias purpurea L. [syn. *S. cirouella* Tussac;
S. myrobalanus L.; *Warmingia pauciflora* Engler]

वर्ग:

Anacardiaceae (sumac or cashew family)

डीशुं नलडो^१:

Spanish plum; red mombin; purple mombin;
scarlet plum; hog plum; wild plum

આદિમાં બે જ વૃક્ષો હતાં:
એકનું સૃજન કરેલું સૂર્યએ, બીજાનું ચન્દ્રએ.
એકે અર્ક કાઢેલો સૌર અમ્લતાના રહસ્યનો
ને બીજાએ ગૂઢાર્થ ચંદ્રની માધુરીનો.
એટલે સ્તો હોકોટે વૃક્ષે આ બન્ને અંતિમોને
તદ્રૂપ કરી મૂક્યાં છે પોતાની સોડમમાં
ને એટલે જ તો ફળ ધારણ કરવા માટે
એ ઢંકાઈ જાય છે પાણીથી.

ઇન્ડિયનોને મન એ છે પ્રેમનું વૃક્ષ
કેમ કે એની માધુરી વહેંચવા માટે
એ વૃક્ષે નિર્વસ્ત્ર થવું જ પડે છે.
આ હોકોટે વૃક્ષ પર જ્યારે ફળ બેસે છે
ત્યારે પૃથ્વી પર જન્મે છે પ્રેમ
ને વાડામાં ને વાટિકાઓમાં તરુણ તરુણીઓ
આ વૃક્ષના નામનું ક્રિયાપદ ઘડીને,
ઉચ્ચારે છે: 'હોકોટિયર',
ને કરે છે અભિસારનું ઈંગિત, એની છાંયમાં.

ઉજ્જવળ પુષ્પિત વસ્ત્રો સજેલી આ ષોડશી,
- લીલા પરમેશ્વરની!
'નીચે આવ,' મેં એને કહ્યું, 'હું કાંઈ જોદ્ધો નથી!'
જ્યારથી પેલા નિરપરાધી કેટ્સાલ્કોટ્લને² અપાયો દેશવટો
ત્યારથી આ પાર્થિવ દેવતાઓને રુચે છે
કેવળ જુલમ અથવા ગણિતશાસ્ત્ર³,
ને તીરની પેઠે એ લોકો વાપરે છે ગ્રહનક્ષત્રોને.
એમની પુરાકથાઓમાં કોઈ દેવતા

ક્યારેય કોઈ મનુષ્યની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાનો
અનુગ્રહ નહીં કરે.

‘તો તું નીચે કેમ નથી આવતી? હું એક કવિ છું.’

ને એ ખરેખર નીચે ઊતરી આવી

ને મારા બાહુઓ જેવા વીંટળાયા એની કમરને,

મેં જોયું કે

પેલા સક્કરખોર જેટલા ટચૂકડા,

રઝળુ ટ્લામાચાસે⁴ વાવી દીધું હતું

આ ફળોથી લચેલું વૃક્ષ,

બરાબર અમારાં પ્રથમ ચુંબનની જગ્યા પર.

પંખીઓએ કોતરી છે

(અમારાં મિલનની) ચોક્કસ તિથિ એના થડ પર,

આ મધુર વાયુલહરીઓ અને

આ વૃક્ષના સ્મૃતિચિહ્ન બદલ

હું અનુગ્રહિત છું ઈશ્વરનો.

તને જરાય ખબર નથી કે પ્રાચીન ગ્રીસમાં

ગુગળનું ઝાડ ખીલ્યું હતું એડોનિસને પાછો તેડી લાવવા³.

આ લાલ કટ્ટમધુર ફળમાં

તું બચકું ભરતી હો એવું તારું ચિત્ર

જે રીતે અંકિત થઈ ગયું છે મારી સ્મૃતિમાં

બરાબર એ જ રીતે પ્રાચીન હસ્તપ્રતોમાં જોવા મળતી-

ચાર નાહુઆટ્લ⁴ વિનસો⁵ (શક્યુનેમ્સ)માંની એક,

શોકોટ્સીનને હોકોટેએ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલી

એની કથાઓ આપણે સાંભળી નથી.

અતીતરાગનું રૂપકોમાં રૂપાંતર કરનારા

આ સ્પેનવાસીઓ

એના ફળને કહે છે ‘ઇન્ડિયન પ્લમ’,
 વનસ્પતિશાસ્ત્ર મુજબ એનું ગોત્ર છે સ્પોન્ડિયાસ,
 એ એક ગ્રીક શબ્દ,
 જેને થિયોફ્રેસ્ટસે^૬ પ્રયોજેલો પ્લમના નામકરણમાં.
 પણ ન તો ગ્રીક ભાષાનું લાવાણ્ય કે
 ન તો સ્પેનવાસીઓના દુરાગ્રહ
 ઇન્ડિયનોને ભુલાવી ન શક્યો આ વૃક્ષનું નામ:
 હોકોટે નામ આવ્યું છે
 એક નાહુઆ શબ્દ xocotl-શોકોટલ પરથી,
 જેનો તાત્ત્વિક અર્થ થાય છે ‘ફળ’:
 હજાર હજાર સ્વાદસુગંધવાળું શુદ્ધતમ સારતત્ત્વરૂપ ફળ.
 કારણ? એ મધુર ફળો લીલાં પણ હોય ને પીળચટાં પણ.
 ને હોકોટે ફળ પણ કેવાં ભાતભાતનાં નામવાળાં?
 મેઘગર્જન અને શ્વાન-નાસિકા, ગુઆટુર્કો ને ઇસ્મોયો,
 પોપટપ્લમ ને વલ્લરીપ્લમ, હોબો ને મૃગપ્લમ,
 ને જોસેફ દે એકોસ્તાના^૮ કહેવા મુજબ
 ‘બહુ રાતાંચટ ને ઝીણકાં’ ફળ પણ ખરાં,
 “જેમનું નામ પડ્યું છે ખાસ નિકારાગુઆ પરથી.
 એમાં ભાગ્યે જ ગર હોય, ખાવાલાયક,
 સ્વાદ બાબતે પણ પસંદગીનું વૈવિધ્ય ન મળે
 ને એની ખટાશ, - મધુર ચેરી જેટલી જ સરસ અથવા
 એનાથી જરા ચઢિયાતી.”

હોકોટેનું લાકડું હોય છે સફેદ અથવા રાખોડી
 ને વૃત્તાંતકાર ઓવિએડોના કહેવા મુજબ
 એની છાલ જાદુઈ રીતે રૂઝવી દે છે ઘાને.
 ‘હું નિકારાગુઆમાં હતો તે દરમિયાન’, એ લખે છે,

‘આચાટેગાના મુખ્ય ચોકમાં એક ઈન્ડિયન મુખિયાને
 દીક્ષિત કરવામાં આવેલો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં.
 કોઈ લડાઈમાં દુશ્મનોએ એનું ગળું વાઢી નાખેલું ને
 મરવા છોડી દીધેલો.
 પણ ઈન્ડિયનોએ એનું શરીર શોધી કાઢેલું ને
 આ એકાદા પ્લમ વૃક્ષની છાલ ઉખાડીને
 ચોપડી દીધેલી એના ઘા પર,
 તો બધું સંધાઈને મટી ગયેલું.
 મેં એને જોયેલો ને એની જોડે વાત પણ કરેલી,
 એ મુખિયાનું ગળું, ધારદાર કટારીનો કાપો ને
 એની ગંઠાઈ ગયેલી ધાર જોઈને
 હું તો થથરી ગયેલો.’

ઓ વૃક્ષોના વાવનાર,
 સાંભળ આ કવિતાને:
 એ રચાઈ છે એ લોકો માટે, એ સ્થળે,
 જ્યાં હિંસા વાઢી નાખે છે શૂરવીરોને
 અને પ્રેમીઓને એકસમાન રીતે.
 નાહુઆ પ્રજાએ જેને શોકોટ્લ કહ્યું છે એ વૃક્ષની
 શાખાઓ કાપીને વાવી દે
 તારા રસ્તાઓની બેય બાજુએ, મારા નામે,
 જેથી એ ઊગી નીકળે ઈતિહાસમાં!
 કેમ કે આ વૃક્ષ
 વ્રણને રૂઝવે છે ને વ્રણને ખોલે છે:
 રૂઝવે છે એની છાલ વડે, જો એ વ્રણ હોય યુદ્ધના
 ખોલે છે એના ફળ વડે, જો એ વ્રણ હોય પ્રેમના.

(૧૯૭૮)

પાઠટીપ

- 1 વેનેઝુએલાની એક જાતને “plum of bone” - “અસ્થિપ્લમ” કહે છે ને બીજી ખાટાં ફળવાળી જાતને ‘હોબો’ કહે છે.*
- 2 **Quetzacoatl:** Quetzal એક મધ્ય અમેરિકાના ચળકતાં લીલાં પીંછાંવાળી પૂંછડી ધરાવતા પંખી માટે પ્રયોજાતો નાહુઆટ્લ શબ્દ છે અને coatlનો અર્થ છે સર્પ. એ બન્નેના મિશ્રણથી આ શબ્દ બન્યો છે. હરિતપિચ્છ સર્પદેવ. એ સૃષ્ટિના સર્જનહાર ગણાતા મેસોઅમેરિકન દેવતાઓમાંનો એક છે. એણે ગ્રંથો, તિથિ-પંચાગ અને મકાઈની શોધ કરેલી. મરણ અને પુનર્જીવન (resurrection) નું એ પ્રતીક છે. એ પ્રાતઃકાળના તારકનો દેવતા પણ ગણાય છે, એનો જોડિયો ભાઈ Xolotl સાયંતારક હતો.
- 3 આ પાર્થિવ દેવતાઓને રૂચે છે કેવળ જુલમ અથવા ગણિતશાસ્ત્ર: કવિએ કોરોટેગા અને નાહુઆના દેવતાઓમાં જોયેલી આ વિશિષ્ટ પુરાકથાનકીય કલ્પના વિષે મારિઆ સ્ટેને “માઉન્ટ ઓલિમ્પસ, વિધાઉટ પ્રોમેથિયસ”માં લખ્યું છે: “પ્રાચીન મેક્સિકોને એમના દેવતાઓનો ભારે ડર રહેતો અને કોઈ પણ મેસોઅમેરિકન દેવતા મર્ત્ય જીવ પર પોતાની દષ્ટિ પડવા જ દેતા નહોતા.”*
- 4 **Tlamachas:** ટ્લામાચાસ વર્ષાના દેવતાઓના ટચૂકડા દેવદૂતો સમાન જોડીદારો છે. એ મેક્સિકોના Tlamacazquesને મળતા આવે છે.*
- 5 ચાર નાહુઆટ્લ વિનસો: the Ixcuinames (શક્યુનેમ્સ): વિષયવાસનાની દેવી ગણાતી ચાર બહેનો. Xocotzin એમાંની એક છે.* (Xocotzinનો અર્થ થાય છે સૌથી નાની બહેન. એનો ઉચ્ચાર શોકોટ્સીન -shaw kawt seen એવો થાય છે.)
- 6 થિયોફ્રેસ્ટસ: થિયોફ્રેસ્ટસ પેરેસેલ્સસ (૧૪૮૩-૧૫૪૧) એક સ્વિસ ડોક્ટર અને રસાયણવિદ્ (અલકેમિસ્ટ). એમણે ખાસ્સું ભ્રમણ કર્યું હતું. રોગો નિવારવાની અને શમાવવાની નૈસર્ગિક શક્તિઓ વિષે એમણે યુનિવર્સિટી ઓફ બાસેલમાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં તથા લેખો પણ લખ્યા હતા.

- 7 ડોકોટે ફળ પણ કેવાં ભાતભાતનાં નામવાળાં: મેઘગર્જન અને શ્યાન-નાસિકા, ગુઆટુર્કો ને ઇસ્મોયો, પોપટપ્લમ ને વેલીપ્લમ, ઝોબો ને મૃગ પ્લમ: નિકારાગુઆનાં પ્લમની વિવિધ લોકપ્રિય જાતો. મેઘગર્જન પ્લમ. લગભગ બધાં પ્લમ દાંતથી તોડતી વખતે વાદળના ગડગડાટ જેવો અવાજ કરે છે, આ જાતમાં જરા મોટો અવાજ થાય છે. શ્યાન-નાસિકા પ્લમ, આ ફળ જરા લંબગોળ છે ને એને છેડે કૂતરાના નાક જેવું છિદ્ર હોય છે. ગુઆટુર્કો, આ નામની ઉત્પત્તિ સ્થાનિક જણાય છે. આ સાધારણ રીતે બધે જોવા મળતું ડોકોટે છે. પવિત્ર સપ્તાહમાં એને ખાવામાં આવે છે અને ધાર્મિક ઉત્સવો દરમિયાન એના મુરબ્બા-જામ બનાવવામાં આવે છે. ઇસ્મોયો ને સિસ્મોયો *Spondias purpurea* L. નાં સાધારણ નામો છે. જાંબુડી પ્લમ, પોપટ પ્લમ ડોકોટેની એક જંગલી જાત છે ને પંખીઓ, ખાસ કરીને લાજના (trogon) નામનાં રંગબેરંગી પક્ષીઓ એને ખાતાં હોય છે. વેલી પ્લમ, - જે રીતે એનાં ફળ ગુચ્છામાં બેસે છે એ પરથી એને શાખાપ્લમ પણ કહે છે. આ ફળ નાનું અને મીઠું હોય છે ને પાકીને પીળો રંગ પકડે છે. એ જે ડાળીઓ પર થાય છે એ વેલી જેવી બહુ લચીલી હોય છે. ડોબો પ્લમ ખાસ ગર વગરનું, ગંધ ને સ્વાદ વગરનું, મોટા ઠળિયાવાળું હોય છે. એ સિવાય પણ બીજી જાતો છે: મોટું ગદર્ભ-પ્લમ ને કાચિંડા-પ્લમ, જે ખાસ કરીને નિકારાગુઆના પશ્ચિમ ભાગમાં, જ્વાળામુખીઓની નજીકના પથરાળ પ્રદેશોમાં જંગલી રીતે ઊગી નીકળે છે. ને ફળની ઋતુ ન હોય ત્યારે કાચિંડા ને ગરોળીઓ એનાં પાંદડાં પણ ખાતાં હોય છે.
- 8 જોસેફ દ એકોસ્તા: જોસેફ દ એકોસ્તા (૧૫૪૦-૧૬૦૦) અમેરિકાના ઇતિહાસ વિષેના સુખ્યાત ગ્રંથ, 'હિસ્તોરિયા નેચરલ ય મોરાલ દલાસ ઇન્ડિયાસ'ના લેખક.

ગુજરાતી અનુવાદકની પૂર્તિરૂપ નોંધ:

- ૧ હોકોટેની ઈન્ગ્લીશ જોડણી છે Jocote. એનો ઉચ્ચાર Haw kaw tay થાય છે. હોકોટેના જ નૈસર્ગિક વર્ગ spondiasમાં આપણે થોડા પરિચિત હોઈએ એવું વૃક્ષ છે આમ્રાતક અથવા રાન આંબો. *Spondias Pinnata*. (syn. *Spondias Mengifera... Mangifera Pinnata*) એને ઈન્ડિયન હોગ પ્લમ અને ઈન્ડિયન મોમ્બિન પણ કહે છે. હિન્દીમાં પશુ-હરિતકી અને ભૂંગીફળ કહે છે. મરાઠીમાં ઢોલાંબા અને ખાટાંબા પણ કહે છે. આ વૃક્ષ વિષે બાપાલાલ વૈદના ગ્રંથ ‘સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિ’ (આવૃત્તિ બીજી, પાન ૫૭)માં નીચે મુજબ નોંધ મળે છે: “વસંતનું એક અન્ય વૃક્ષ છે આમ્રાતક એટલે અંબાડો. આંબાને મળતું જ આ ઝાડ છે. એનાં નાનાં ફૂલ ખૂબ જ ખાટાં હોય છે. એને મરાઠીમાં ‘રાન આંબો’ કહે છે. નાની કેરી જેવાં જ ફળ થાય છે. આ ફળનું લોકો અથાણું કરે છે... નિઘાણ્ટુમાં આનાં નામ ‘કપિચૂત’ ‘કપિપ્રિય:’ આપેલ છે જે બતાવે છે કે વાનરોને આ ફલ ખૂબ વહાલું હોય છે.”
- ૨ ઈન્ડિયનોને મન એ છે પ્રેમનું વૃક્ષ કેમ કે એની માધુરી વહેંચવા માટે એ વૃક્ષે નિર્વસ્ર થવું જ પડે છે.: નિકારાગુઆના સેન હુઆનમાં ઘેર ઘેર વાડામાં આ હોકોટેવૃક્ષ એની નીચી વાંકીચૂંકી ડાળીઓ ફેલાવતું જોવા મળે છે. ફળ આવતાં પૂર્વે જાન્યુઆરીમાં એ સાવ નિષ્પર્ણ બની જાય છે. માર્ચ એપ્રિલમાં એને ફૂલો આવે છે ને ફળ બેસે છે. છોકરાં એ વૃક્ષ પર ચઢી જઈને ગજવાં ભરી દે છે ને પછી ચપટી મીઠું લઈ લહેરથી ચગળ્યા કરે છે.
- ૩ ગુગળનું ઝાડ ખીલ્યું હતું એડોનિસને પાછો તેડી લાવવા*: એડોનિસની ઉત્પત્તિ અંગેની ગ્રીક પુરાણકથાના ઘણા બધા પાઠો મળે છે. એક વ્યાપક રીતે સ્વીકૃત પાઠ મુજબ એડોનિસ મિરાહ myrrahનો પુત્ર છે ને સિરિયા અથવા સ્મિર્નાના રાજા, થિઆસ મિરાહના પિતા છે. પ્રેમ, કામના અને સૌંદર્યની દેવી એફ્રોડાઈટ મિરાહને એના પિતા થિઆસ સાથે અવૈધ સંબંધ માટે ઉશ્કેરે છે. મિરાહની દાસી આ કપટમાં સહાય કરે છે ને મિરાહ એના પિતા સાથે અંધારામાં સહશયન કરે છે. દીપકના પ્રકાશમાં જ્યારે થિઆસને આ કપટની ખબર પડે છે ત્યારે તે અત્યંત ક્રોધિત બનીને એને હણી નાખવા માટે ખંજર લઈને પાછળ દોડે છે. પિતાના ક્રોધથી બચાવવા

માટે એફોડાઇટ મિર્રાહને વૃક્ષ બનાવી દે છે. જ્યારે થિઆસે એ વૃક્ષને તીર માર્યું અથવા એક બીજા પાઠ મુજબ જ્યારે જંગલી વરાહે એ વૃક્ષના થડિયાને ચીરવા માટે દંતશૂળ ભેરવ્યા, - એ ગુગળના ઝાડમાંથી એડોનિસનો જન્મ થયો. બાળક એડોનિસ એટલો તો સુંદર હતો કે જન્મ થતાંની સાથે એફોડાઈટે એને બંધ મંજૂષામાં મૂકીને પાતાળલોકની, મૃત્યુની દેવી પેર્સેફોનને સાચવવા માટે આપ્યો. એના અપાર્થિવ સૌંદર્યથી મુગ્ધ બનીને એણે એને પાછો આપવાનો ઇન્કાર કર્યો. પ્રેમ અને મૃત્યુની આ બન્ને દેવીઓના વિવાદમાં એમના પિતા દેવરાજ ઝિયસે એ શરતે સમાધાન કરાવ્યું કે એડોનિસ બન્ને પાસે વારાફરતી છ છ માસ ગાળશે. પાછળથી હેલેન નામની સખીની મદદથી એફોડાઈટ એડોનિસને ઉત્તેજિત કરીને સંબંધ બાંધે છે. એડોનિસ પ્રતિવર્ષ નવીનતા ધારણ કરતો, સદાબહાર વનસ્પતિદેવતા છે, જીવન-મરણ-પુનર્જીવનનો દેવતા છે, જેની પ્રકૃતિ કેલેન્ડર સાથે (કે ઋતુચક્ર સાથે) સંકળાયેલી છે. પ્રેમ અને મરણની દેવીઓની આ ગ્રીક પુરાકથા પરથી એ સંકેતો ઉકેલી શકાશે. આધુનિક સમયમાં સુંદર તરુણો માટે એડોનિસ નામનો ઉપયોગ થાય છે.

Myrrh Tree, *Commiphora myrrha* (Nees) Engler [syn. *C. Molmo*] તે આપણું ગૂગળનું ઝાડ છે, જેમાંથી ઔષધિય રીતે અત્યંત ઉપયોગી એવો ગૂગળ, પીળો ગુંદ ઝરે છે. આ વૃક્ષ સોમાલિયા, અરેબિયા, માડાગાસ્કર અને ભારતમાં જોવા મળે છે. એડોનિસ વનદેવતા છે અને એની ઉત્પત્તિ ગૂગળનાં વૃક્ષો ઊગતાં હોય તેવા દૂરના સૂકા ગરમ પ્રદેશ (સિરિયા)માં થયેલો એ બધી વાત આ કથાનકમાં બંધબેસતી આવે છે. [(કુંભ, ઉલુખલક, કૌશિક ગુગુલુ અને પુર, - એ ગૂગળનાં સંસ્કૃત નામ છે. (અમરકોશ)]

- ૪ નાહુઆટ્લ: મહદ્ અંશે મધ્ય મેક્સિકોમાં વસતા નાહુઆ લોકોની આ ભાષા છે. પરંપરાગત રીતે એને આઝ્ટેકન ભાષા કહેવામાં આવે છે. એ યુટો-આઝ્ટેકન ભાષાકુળની ભાષા-બોલી છે. નાહુઆટ્લનો અર્થ થાય છે “ઉમદા સ્વચ્છ અવાજ”. આ ભાષાના ઘણા બધા શબ્દો સ્પેનિશ ભાષામાં ભળી ગયા છે ને ત્યાંથી બીજી અસંખ્ય ભાષાઓમાં ઓગળી ગયા છે: અંગ્રેજીમાં ચિલી, આવાકાડો ને ગુજરાતીમાં ચોકલેટ અને ટામેટાં (ટોમેટો) આવા શબ્દો છે.